

ÎN TRE MIT ȘI ISTORIE

DE

G. BORDENACHE

PROBLEMA ATLANTIDEI

Fără îndoială că descoperirile arheologice, atunci când sînt numeroase și interpretate cu prudență, pot oferi prețioase mărturii — directe și contemporane — cu privire la o anumită perioadă a vieții antice, oricît de teorii tradiția literară e lacunară sau, ca în cazul epocii străvechi, de-a dreptul inexistentă. Astfel, mulțumită cercetărilor pătrunzătoare și tenace ale ultimelor decenii, ne apare astăzi într-o lumină cu totul nouă unul din momentele cele mai pregnante ale străvechii civilizații mediteraneene, acel al influenței exercitate de micenieni — încă din sec. al XV-lea î. e. n. — în bazinul oriental și occidental al Mediteranei și care, începînd cu sec. al XIV-lea, avea să ducă la crearea unei vaste *koîné* culturale, întinzîndu-se de pe coastele Asiei (săpăturile de la Ras-Shamra) pînă în Sicilia, în Puglia, în insulele Lipari, bă pînă și în Africa de nord, îndreptăînd ipoteza existenței între aceste regiuni a unor statornice legături de caracter comercial (vezi deosebi L. Bernabò Brea, *Boll. di Paleontologia Italiana*, XXXVI, 1951, p. 37 urm., și cf., de același autor, *The Prehistoric Culture Sequence in Sicily* în *Annual Report of the Institute of Archaeology*, Londra, 1950, p. 13 urm.).

Pê fondul multiform al acestui proces istoric, pe urma corăbiilor minoice și miceniene, o întreagă serie de probleme care pînă de curînd pluteau între mit și istorie — oscilînd între polii opuși ai unor interpretări cînd prea romantice, cînd prea sceptice — pot fi acum reluate în examen cu mai multe șanse de a căpăta o dezlegare.

Dintre ele, deosebit de atrăgătoare apare problema Atlantidei, frumoasa insulă pierdută din legenda lui Platon, care, mulțumită unei recente cărți a lui A. Brandenstein (*Allantis. Grösse und Untergang eines geheimnisvollen Inselreiches*, Viena, 1951) și a unei întregi serii de note critice și de sugestii ale lui Massimo Pallottino (*Allantide* în *Archeologia Classica*, IV, 1952, p. 229 urm.) se situează pe primul plan al preocupărilor arheologilor, plină de înțelesuri și susceptibilă de cele mai neașteptate urmări. E meritul lui Brandenstein de a fi adoptat o cale de investigație întemeiată pe cronologia respectivă a izvoarelor literare și a datelor arheologice, cum și de a fi demonstrat — referindu-se la anumite ipoteze cunoscute, dar nu de ajuns de convingătoare — că povestea transmisă de Platon în *Timaios* și *Critias* are un pronunțat caracter de legendă cu străvechi fond istoric, nu numai preplatonice, ci cu mult anterior chiar epocii arhaice din istoria Greciei. Termenii ἀλᾶθεια (*Tim.*, 20 d; *Crit.*, 21 a, 26 e), πείρα (*Crit.*, 107 a), ἐξέτασις (*Crit.*, 107 d),

asupra cărora insistă Platon, dar care n-au reușit să impresioneze pe criticii moderni, subliniază realitatea istorică a acestei legende, pe care filozoful-poet a tratat-o cu oarecare libertate, interpretând liric și simbolic aspecte reale ale unui trecut depărtat. Această realitate, care cuprinde nucleul original al elaborării, e lumea miceniană : predominarea divinităților preelenece Athena și Poseidon, lipsa oricărei aluzii la mitul lui Heracles, rostul secundar și, desigur, adăugit, al lui Zeus — snt în această privință indicii hotărâtoare.

Plecând de la premisa neîntemeiată că în mileniul al II-lea î. e. n. cunoștințele despre oceanul Atlantic și despre extremitatea occidentală a *oikoumenei* (care, pentru localizarea insulei misterioase, reprezintă indicații fundamentale) erau mai reduse și mai circumscrise decât în epoca clasică, Brandenstein își exprimă convingerea că insula civilizată și puternică trebuie identificată cu Creta minoică, invocând în sprljinul acestei păreri o seamă de considerații : aspectul fizic al insulei și, mai ales, așezarea orașului Cnossos ; instituțiile ei politice și religioase (impresionante asemănări cu civilizația minoică prezintă marele sacrificiu al taurilor sălbatici, jertfiți lui Poseidon după capturarea lor de preoți cu lațuri și sulți de lemn) ; lupta contra Atenei, terminată prin insuccesul al cărui ecou stăruie în legenda lui Teseu ; în sfârșit, catastrofa naturală susceptibilă de a fi pusă în legătură cu distrugerea celui de-al II-lea palat.

Încă de acum douăzeci și mai bine de ani, o cunoscută cercetătoare a poemelor homerice, Luigia Achillea Stella (*L'Atlantide di Platone e la preistoria egea*, în *Rendiconti dell'Ist. Lombardo*, LXV, 1932, p. 985 urm. ; cf. *Echi di civiltà preistoriche nei poemi d'Omero*, Milano, 1927, p. 290), situase Atlantida în același cadru istoric al depărtatei lumi miceniene, făcând între legenda ei și aceea a Scheriei o paralelă extinsă și la motivul catastrofei telurice abătute asupra cetății feacilor cu încuviințarea lui Zeus ; nu lipsea nici aluzia la o posibilă legătură între Atlantida și Creta minoică, în sensul propus de Brandenstein. Faptul însuși că pe căi diferite s-a putut ajunge la aceleași concluzii — deopotrivă atrăgătoare și convingătoare — constituie o dovadă mai mult a plauzibilității ipotezei, în jurul căreia Massimo Pallottino face și el o serie de observații de cel mai înalt interes, încercând să pună în lumină extrema complexitate a legendei Atlantidei : teluricele-i motive constituie în legăturile lor reciproce ; raportul dintre Atlantidă, Egipt și Attica ; mai cu osebire elementul istoric contemporan cu Platon, care l-a putut influența în zugrăvirea teribilei amenințări exercitate de o uriașe putere „barbară” occidentală asupra lumii grecești a Mediteranei orientale.

Pentru o mai bună înțelegere a discuției, socot util să prezint înainte de orice elementele esențiale ale mitului Atlantidei :

1. Insulă mare și bogată, închinată lui Poseidon, având ciudate particularități topografice și arhitectonice (cum ar fi monumentele durate din metale prețioase : aur, argint și enigmaticul „orichalc”), cu instituții bazate pe o regalitate de caracter divin și culte bizare, pornind mai ales de la sacrificiul taurului, însoțit de aspersiunea cu sînge, ca în cele mai vechi ordalii grecești.

2. Așezare geografică la apus de Grecia, dincolo de coloanele lui Heracles.

3. Caracterul „barbar” al insulei : însuși rodnicia ei neobișnuită, uzul și abuzul de metale prețioase în arhitectură, regimul tiranic implicând existența unei străji personale a regelui, vînătoarea nocturnă a taurului în incintele templelor.

4. Războiul de cucerire pornit împotriva Atticii, a Egiptului și a țărilor din Mediterana orientală.

5. Insuccesul acestei încercări.

6. Mnia zeilor și distrugerea insulei printr-un cataclism care-o afundă în valurile mării, prăbușind totodată și o parte din teritoriul Atticii — cea mai rodnică și mai bogată.

Dacă identificarea Atlantidei cu Creta e ispititoare în ce privește unele aspecte de ordin cultural și fizic ale insulei : așezarea orașului Cnossos, cultul taurului, catastrofa naturală care marchează sfârșitul celui de-al II-lea palat și care ar putea fi pusă în legătură cu puternicele

erupții vulcanice din Thera, cu posibile repercusiuni pînă în Attica, războiul contra Atenei — ea nu îndeplinește condiția *sine qua non* a localizării insulei fabuloase în vestul depărtat. Nu trebuie uitat, într-adevăr, că această localizare e motivul esențial al povestirii platonice și că, așa cum observă cu dreptate Massimo Pallottino, Brandenstein exclude prea hotărît posibilitatea ca explorările geografice ale micenienilor să-i fi dus destul de departe în Mediterana apuseană, atunci cînd fixează ca ultim hotar al lor în această direcție apele mării Ionice și pe ale Adriaticei. Progresul studiilor asupra celor mai vechi civilizații mediteraneene impune, cum am amintit-o în trecut, cu totul alte concluzii. Recente săpături în Puglia, Sicilia orientală și insulele Lipari (*Fasti Archeologici*, III, nr. 1930; IV, nr. 2319; V, nr. 2315, 2353) au dovedit în chipul cel mai categoric existența unor legături intense ale navigatorilor micenieni cu Mediterana apuseană: un depozit de ceramică provenind din Mediterana de răsărit și datînd de la sfîrșitul celui de-al II-lea mileniu î.e.n. a fost descoperit în straturile cele mai vechi și mai adînci ale Cartaginei. Fără îndoială că, încă de pe atunci, Sicilia trebuie să fi influențat imaginația navigatorilor egeeni și orientali prin întinderea ei, prin multele-i resurse și, mai ales, prin numeroasele și înfiorătoare fenomene vulcanice ale Elucei, care domină coasta răsăriteană a insulei. E firesc deci să presupunem că aspectul Siciliei nu poate fi cu totul străin de prima închegare a legendei marine.

Posibilitatea ca mitul Atlanticii să fi luat ființă în epoca miceniană capătă dintr-odată consistență, cînd ne gîndim la Scheria homerică, pe care unii exegeți (ca L. A. Stella, amintită înainte) n-au stat la îndoială s-o identifice cu Atlantida: Scheria, insulă roditoare, civilizată și ospitalieră, situată la apus de lumea greacă și, după tradiție, sortită să-și găsească sfîrșitul într-un cataclism teluric. Expresia homerică indică perfect un asemenea dezastru: de fapt, verbul ἀφικαλύπτω are încontestabil sensul de „a acoperi, a ascunde, a învălui”, un munte care acoperă o cetate, ascunzînd-o sub manta-i funebră, expresie pregnantă și precisă pentru a indica îngroparea unei așezări sub o revărsare de lavă.

Dacă identificarea Atlanticii cu Creta nu îndeplinește condiția esențială — am numit situarea vestică a insulei fabuloase — identificarea Scheriei cu Atlantida nu satisface nici ea condiția tot atît de însemnată care e pornirea dușmănoasă a locuitorilor îndepărtatei insule contra lumii grecești, și, ca urmare, războiul de cucerire purtat de aceștia împotriva Atenei și a Egiptului. Trebuie adăugat, iarăși, că, deși Homer descrie cu plăcere bogăția și luxul clădirilor din țara lui Alkinoos, zăbovind asupra unor amănunte fantastice și ciudate, de felul cîntîrilor de aur și de argint din palatul regelui (*Odys.*, VII, 91 urm.), poezia lui e lipsită cu totul de accentul polemic folosit în dialogurile platonice oricît de teorii se judecă extraordinarele bogății ale sanctuarelor Atlanticii, care, cum se exprimă cu înțelepciune Critias (116 d), „aveau în înfățișarea lor ceva barbar”; atitudine explicabilă. Că vremea acest accent polemic e în legătură nemijlocită cu rivalitatea și războiul dintre cele două țări.

Înverșunarea atlantiților împotriva Atenei, care atinge punctul ei culminant în războiul și înfrîngerea insulei misterioase, e un element istoric adăugat străvechii legende marinărești în epoca post-homerică, și anume amintirea conflictului dintre Creta și Atena pentru stăpînirea Atticii, după o tradiție fără îndoială ateniană, paralelă cu alte legende locale, de felul celei a lui Teseu. Cele două tradiții au existat desigur în același timp, fără legătură între ele, pînă la izvoarele aedice ale *Odyssei* — dovadă forma pe care o îmbracă în epopee episodul Scheriei — pentru ca la un anumit moment, către începutul timpurilor istorice, să se contopească — probabil la Atena — formînd nucleul legendei Atlanticii. Acest element de caracter attic s-a împletit mai tîrziu cu o altă tradiție istorică, de origine orientală, a cărei amintire se păstrează fără îndoială în textele egiptene (ceea ce confirmă autenticitatea izvoarelor invocate de Critias: preoții egipteni care discutaseră cu strămoșul său Solon): o mare invazie venită dinspre apus, amenințînd ținuturile Mediteranei răsăritene — Attica, Egiptul și toate pămînturile cuprinse

În arcuirea golfului dintre Asia Mică, Siria și Egipt. Texte și inscripții egiptene (cum ar fi Papyrul Harris, o stelă din Karnak, alta din Athribis, o a treia din Medinet Habu) mărturisesc înfringerea sub faraonii Merneptah și Ramses al III-lea a două puternice coalitii străine, formate din popoare venite de pe continent și din „insulele mării”, care atacau nu numai Egiptul, ci — cu excepția țării hitiților — întreaga coastă meridională a Asiei Mici, Ciprul și Siria. Atât firea cât și timpul de acțiune al acestor invadatori corespund de fapt cu indicațiile date de narațiunea lui Critias. A nega că Egiptul se poate număra printre izvoarele istorice ale legendei, pe baza imprudentei afirmații a lui Brandenstein că izvoarele egiptene nu ar fi înregistrat frământările istorice ale neamurilor străine, e cu totul lipsit de temei. Pe bună dreptate susține deci Massimo Pallottino că paralela schițată de Frost (*Journal of Hellenic Studies*, XXXIII, 1913, p. 18 urm.) între tradițiile egiptene despre războaiele de apărare din sec. al XIII-lea și al XII-lea împotriva amenințării „popoarelor mării” și între anumite aspecte ale povestirii lui Platon cu privire la Atlantida apare de pe acum mai mult decât o simplă posibilitate. Astăzi, crede el, se poate afirma că relatările lui Solon ori Critias despre modul, importanța și rezultatele mării invazii atlantice în direcția răsăritului nu reprezintă numai rodul unor speculații erudite și al unor ingenioase contaminări elaborate în ultima perioadă saită, ci ecoul unei tradiții istorice comune celor mai multe popoare de pe țărmurile Mediteranei orientale, fără a exclude pe greci.

Ca elemente accesorii ale legendei primitive trebuie să se fi adăugat de-a lungul timpului. felurile „coloraturi”: atlantice, tartessiene și libice. Știri și tradiții despre un ostrov misterios al Oceanului s-au putut răspîndi la popoarele Mediteranei încă din epoca neo-eneolitică, ca urmare a intenselor schimburi între viitoarea „mare internă” și coastele Oceanului, pînă spre „insulele cositorului”, alimentate de descoperirea efectivă a Maderei, a Canariilor, poate chiar a Azorelor și, cu siguranță, a arhipelagului britanic, la o dată ce trebuie situată spre sfîrșitul mileniului al II-lea sau în primele veacuri ale mileniului I î.e.n.

De altă parte, numele regelui Gadeiros, bogăția neobișnuită de produse metalurgice pomenite în legendă lasă să se înțeleagă că aceștia i s-au adăugat ecouri ale explorărilor și legendelor în legătură cu zona „tartessică” a Peninsulei Iberice (încercarea de a identifica Atlantida cu Tartessos a și fost de-altminteri făcută de Ad. Schulten, *Tartessos. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte des Westens*, Hamburg, 1905), a căror origine trebuie căutată într-o perioadă mai veche decât explorările toceane pe coasta unde stăpînea Arganthonios, regele din Tartessos, anterioare deci sec. VII î.e.n.

Mai numeroase, mai importante și, poate mai ușor de circumscris din punct de vedere cronologic sînt, în geneza legendei, „coloraturile” libice: apropierea onomastice și mitico-topografice cu ținuturi situate pe coasta occidentală a Africii, îndeosebi cu regiunea mîntîilor Atlas, sînt de-a dreptul impresionante. Și tot atât de impresionantă e și ciudata coincidență între sfera de influență cartagineză, în momentul celei mai mari extensiuni a ei, și Atlantida platoniceă, care s-ar fi întins, ni se spune, de la Ocean pînă spre pămînturile Λιβύργς μὲν... μέχρι πρὸς Ἀγυπτον, τῆς δ' Ἐβέρωπης μέχρι Τυρρηνας (*Tim.*, 256). După Massimo Pallottino, primele contacte s-au putut stabili la o dată anterioară constituirii puterii punice, și această presupunere e întărită de recente cercetări arheologice de-a lungul coastelor Tunisiei și Algeriei, care au scos la iveală urmele unor încercări de colonizare chalcidică anterioare hegemoniei cartagineze (cf. S. Mazzarino, *Fra Oriente e Occidente*, Florența, 1947, p. 270 urm.). Mi se pare totuși că în legătură cu această „coloratură” libică, o atrăgătoare ipoteză a lui Pallottino e de natură să ne îndemne a ne opri la o cronologie diferită. Și iată cum.

E meritul învățatului italian de a fi identificat, cu o fericită intuiție istorică, nota finală care, cum se exprimă el însuși, „conferă o savoare caracteristică ultimei elaborări a legendei”. Relevînd izbitorul paralelism dintre viziunea istoric-filozofică oglindită în opera lui Herodot

și cea din *Timaios* și *Critias*, una centrată pe conflictul dintre Europa și Asia (altfel spus, dintre lumea greacă și cea orientală), cealaltă pe conflictul nu mai puțin „oocumenc” dintre lumea Mediteranei răsăritene și regatul atlantilor (cu alte cuvinte, dintre greci și lumea occidentală), Pallottino face într-adevăr presupunerea că Platon a putut fi influențat de dramaticele desfășurări ale războaielor purtate între greci și cartaginezi. Cum se știe, în primele decenii ale sec. al IV-lea, Platon a fost în mai multe rânduri nu numai martor ocular dar oarecum părtaș al politicii siracuzane, și e logic să admitem că — în legenda ale cărei ecouri le înregistrează — a putut face să treacă ceva din starea de spirit ce-l însuflețea și care — mai de grabă decât de războaiele medice, temă fundamentală a operei lui Herodot — a putut fi determinată de luptele ce înfingrau Sicilia de mai bine de o sută de ani, lăsând, în special în zilele lui Dionysios cel Bătrîn, impresia „unei primejdii de neînălțurat îndreptate împotriva lumii grecești de o uriașă putere barbară pornită dinspre apus”.

În marginea eventualelor legături ale mitului Atlantidei cu experiența siciliană a lui Platon, un filolog italian, C. Corbato, a încercat să precizeze limitele istoric-filologice ale acestei posibilități (*In margine alla questione atlantidea. Platone e Cartagine, Arch. Classica*, V, 1953, p. 232 urm.). În acest scop, a început prin a reexamina mult dezbătuta problemă a istoricității scrisorilor lui Platon, din numărul cărora cea de-a VII-a și cea de-a VIII-a se leagă nemijlocit de călătoriile filozofului la Siracuză. În cuprinsul lor, Platon repetă în mai multe rânduri avertismentul că grecii trebuie să se deprindă a se cruța între dinșiși, pentru a evita riscul de a fi subjugați de „barbari”, și, cum se exprimă autorul citat, „nu e imposibil ca acest imperativ să-i fi apărut limpede și să i se fi impus cu prilejul celor trei călătorii în Sicilia mai de grabă decât ca urmare a unei meditații generice asupra depărtatelor războaie medice, în timpul cărora particularismul grec nu-și vădise riscurile într-un chip atât de primejdios cum aveau s-o dovedească evenimentele din sec. al IV-lea”. Platon sosește în Sicilia pentru întâia oară în 387; a doua oară, în 367 sau 366; în sfârșit, a treia oară, în 361. Chiar cu prilejul primei călătorii, trebuie să fi luat cunoștință de cumplinele împrejurări, ce duseseră la pacea precară încheiată în 392 de Dionysios cel Bătrîn cu cartaginezul Magon: cincisprezece ani de lupte neîntrerupte, însoțite de nelipsitul cortegiu de măceluri și prădăciuni; distrugerea din temelii a Himerei, jefuirea orașului Selinus, înfrângerea de la Akragas, apoi lungul și istovitorul asediu al Siracuzei. În timpul ultimelor două călătorii, Platon a trăit alte experiențe dureroase: trufia mercenarilor barbari și, mai presus de toate, amarnicele frământări interne, în stare să sporească la nesfârșit gravitatea primejdiei venite dinspre apus. De pe urma examenului motivelor de căpetenie ale scrisorilor VII—VIII, așa cum a fost întreprins de Corbato, apare tot mai limpede un lucru semnalat altădată de filologii de seamă, ca Wilamowitz și Pasquali, și anume că Platon a resimțit cu atîta acuitate și atât de dureros gravitatea conflictului dintre grecii occidentali și „barbari” încît acest sentiment apare ca unul din componentele fundamentale ale activității lui politice. Dacă, așa cum se admite îndobște de specialiști, *Timaios* și *Critias* datează din vremea bătrîneții gânditorului, fiind scrise după definitivarea așezării la Atena, la capătul experiențelor siracuzane, capătă o tărie sporită ipoteza după care „coloratura” nord-africană (și, mai precis, punică) a legendei Atlantidei s-ar datori lui Platon — informațiilor mai mult sau mai puțin directe adunate în Sicilia, încercărilor trăite de el: amenințarea pornită din apus, numele și posibilele legături ale atlantilor cu muntele Atlas, întinderea regatului vrăjmaș de la coasta Oceanului pînă spre Egipt și marea Tireniană, războiul de cucerire, formidabila putere navală (*Critias* 117 d) și intensa activitate comercială (*ibid.*, 117 e), topografia caracteristică a portului (accesibil dinspre larg numai printr-un canal îngust, situație ce se întîlnește întocmai la Cartagina), elefanții — în sfârșit, sublinierea insistentă a fastului „barbar” al clădirilor și mai ales al templelor, în contrast cu „măsura” îndrăgită de greci, care, cum mărturisește undeva

Critias (112 b—c): „nu duc lipsă de cele necesare unei vieți obștești, ... cu excepția aurului și a argintului, de care preferă să nu se slujească, năzuind să se păstreze la calea jumătate între trufia pe care o dă avuția și o sărăcie nevrednică de niște oameni liberi!”.

Chiar dacă, așa cum apare nelindoios, asupra Atlantidelor nu s-a spus încă ultimul cuvânt, nu e mai puțin evident că în lumina unui examen atît de amănunțit și a sugestiilor pe care le-a prilejuit, problema se înfățișează mult lămurită, în orice caz definită în termeni istorici, ceea ce deschide posibilități noi de a-i distinge succesivele sedimentații culturale.

LEGENDA LUI DEDAL

Pe același fond străvechi al Cretei, Atticii și Siciliei se profilează figura lui Dedal, legendarul demiurg al artei grecești. Activitatea sa — așa cum reiese din numeroase știri transmise de tradiția literară (Overbeck, *Schriftquellen*, 74—142) — e multiplă, variată, extrem de diversă și, prin aceasta, aparent contradictorie. G. Becatti are meritul de a fi reluat în cercetare această legendă cu un ascuțit spirit critic și cu o precisă metodă istorică, descifrînd în ea un capitol din evoluția artei și reușind totodată să-i confere valoarea de simbol al unui anumit moment istoric, să o clarifice și să-i delimiteze cu precizie contururile — în spațiu și timp (*La legenda di Dedalo*, în *Röm. Mitteilungen* 60/61, 1953—1954, p. 22 urm.).

Într-adevăr, încercarea de a da consistență figurii artistului, regrupînd sub numele lui sculpturile cele mai arhaice, considerate „incunabile” ale artei grecești (în acest sens e de ajuns să cităm opera lui Waldemar Déonna, *Dédale ou la statue de la Grèce archaïque*, sau pe cea a lui Jenkins, *Dedalic. A Study of Dorian Plastic Art in the Seventh Century B.C.*) este incompletă, unilaterală, nesatisfăcătoare, dacă se la în considerație complexitatea și varietatea izvoarelor asupra lui Dedal, care dobîndesc valoare și contururi precise numai dacă — în interpretare — se ajunge la timpuri mult mai depărtate de primul arhaism, adică la „acel fascinant moment istoric care vede în bazinul Egeei și al Mediteranei apusul civilizației creto-miceniene și nașterea lumii grecești”.

Cercetări recente — de la săpături pe coastele Mediteranei orientale și occidentale pînă la studiile lui Ventris asupra linearului B de la Cnossos și de pe continent — sînt pe cale să demonstreze că această trecere de la civilizația minoică la cea greacă nu se poate rezolva în chip simplist prin invazia doriană, care ar fi însemnat sfîrșitul patrimoniului schematizat al micenianului tîrziu și începutul artei geometrice; de asemenea ele au arătat că această trecere a fost complexă și variată, cu persistențe și înnoiri, cu fericite simbioze de forme deja epulzate și de forme noi. Din lumea variată și multiformă a monștrilor, se naște și se formează cu organică claritate a profilelor și a volumului, omul. De la o limbă proto-greacă, așa cum ne apare în tabletele de la Cnossos și din Grecia continentală — cu rezonanțe teribile de „barbarice” — se trece la frumoasa limbă greacă a celor mai vechi texte păstrate. E momentul cînd se nasc poemele homerice și e natural ca, odată cu afirmarea personalității umane, reprezentarea omului să devină problema centrală a artei. Între secolele VIII și VII — trecînd prin microplastica în terracotă și fildes, prin *sphyrelata* în bronz laminat și *zoana* în lemn — se va ajunge la statuile monumentale în piatră și marmură, care lipsesc cu desăvîrșire în perioada miceniană ca și în cea „geometrică”. O bună parte din tradiția literară — care, după principiile istoriografiei antice, ținea să semnaleze pe „primul” născocitor al fiecărei cuceriri umane — a dat numele lui Dedal primelor creații ale sculpturii antice. Acesta ar fi Dedalul care corespunde interpretării curente a științei arheologice moderne, despre care am amintit mai sus.

Dar cum se poate împăca acest Dedal, care însuflă viață primelor statui ale plasticii grecești, cu acel Dedal arhitect care creează la Cnossos Labirintul lui Minos și nu mai puțin faimosul

χορός, unde, potrivit unei tradiții foarte vechi, al cărei ecou stăruie în epopeea homerică (II., XVIII, 590—606), dăntuia Ariadna „cea cu plete frumoase”? Realitatea e că mitul lui Dedal este simbolul poetic al unei perioade mult mai lungi decât ciclul normal al vieții unui om și că numele și activitatea lui sînt strîns legate de primele contacte între lumea miceniană, proto-greacă, și cea cretană; de fapt, legenda lui se localizează numai la Cnossos, singurul centru al Cretei care arată înrîdări cu continentul micenian: reconstruirea palatului lui Minos înseamnă fără îndoială o profundă evoluție stilistică și un gust care, din multe puncte de vedere (ceramica zisă „de stil al Palatului”, pictura cu figuri mari, tronul din sala de festivități, precum și scrierea lineară B), își găsească analogii mai mult în centrele continentale Micene, Tirint, Pilos — decât în cele cretane.

Labirintul trebuie interpretat ca fiind însuși palatul de la Cnossos, care, prin complexa sa varietate, trebuia să apară atât micenianului dintr-o citadelă continentală cît și grecului dintr-o polis opera unui arhitect fabulos.

Reprezentarea schematică a Labirintului ca un pătrat meandriform, așa cum se întîlnește mai tirziu pe monedele din Cnossos, trebuie socotită ca o expresie tipică a artei geometrice, care dă formă simbolică unui mit în limbajul figurativ al timpului.

După G. Becatti, prin χορός — locul unde dansa Ariadna — felurit interpretat, fie ca operă de sculptură, fie ca una de arhitectură trebuie să se înțeleagă numai o arhitectură, iar o atență examinare istorico-filologică a termenului permite ipoteza că e vorba de una din acele imense curți pietruite ale palatelor minoice, unde, de la ferestre și de pe balcoane, femeile asistau la dansurile și la ceremoniile reprezentate de atîtea ori în picturi și pe inele. Acestui arhitect de opere deosebit de ingenioase — foarte diferite de masivele și greoaiele ziduri miceniene, pe care grecii le atribuiau de-almînteri ciclopiilor — i se potrivește întocmai noțiunea de δαδάλλειν, cuprinsă în numele lui însuși; fiindcă δαδάλλειν înseamnă „a lucra minuțios”, în felul unui cizelator sau bijutier, fie produsele torentice, fie fildeşurile sculptate sau gravate, fie gemele care caracterizează lumea miceniană și pe cea geometrică (în epopeea homerică cei ce excelează în această artă sînt feniienii: Σιδόνες πολυδαίδαλοι), cînd, în lipsa unei sculpturi monumentale, arta se identifică cu δαίδαλα. Deci, Dedal, pentru o parte din izvoare, e artistul κατ' ἐξοχήν după concepția miceniană-geometrică-orientalizantă.

Zborul său ingenios din Labirint rezumă simbolic trecerea de la lumea minoică la cea greacă, din mediul cretan și din epos la mitul și la istoria Atticii. Minos și Minotaurul — și ei creații poetice pentru indicarea regelui-zeu al civilizației cretane și predominarea țaurului în concepția și în arta lumii minoice — vor muri, ca și civilizația pe care o reprezintă. Dar nu moare Dedal, care, ca expresie a greceității, va fi absorbit în sfera elenică. La Atena, care e centrul cultural și artistic cel mai viu al perioadei geometrice, se polarizează elaborarea raționalistă a legendei sale: aci el devine autohton, descendent al lui Erechteu, erou eponim al demului Daidalidaei.

La Atena, unica operă „dedalică” încă existentă în zilele lui Pausanias era un δῆρος, δπλαδίας păstrat în templul Athenei Polias, adică un obiect din acca lume minoică de unde venise artistul (pe fresce sau în geme miceniene apar adesea femei sau zeițe care șed pe asemenea δῆροι).

Era însă natural ca, intrînd în istorie, personalitatea lui Dedal să se îmbogățească cu elemente noi. Pentru viitorime, el avea să rămîna primul inventator al tuturor instrumentelor de lucrat lemnul, genialul autor al tuturor cuceririlor artei monumentale anterioare primilor artiști cunoscuți: πρῶτος ἀγαλμάτων εὐρητής.

Legenda dezvoltîndu-se în Attica, va povesti emigrarea autohtonului Dedal din Atena în Creta și de aci în Sicilia, dar e sigur, cum sugerează G. Becatti, că personalitatea dedalică a urmat drumul invers (care în realitate e drumul însuși al istoriei): din mediul minoic spre mitul și istoria Atticii, de la *daidalma* micenian-geometric-orientalizant la *agalma* arhaic.

La aceste două faze esențiale se adaugă cea siciliană. Dedal zboară în Sicilia, unde e primit la Camicos de regele Kokalos și unde desfășoară, ca și în Creta, o activitate de cizelator rafinat (fagurele de aur închinat Afroditei din Eryx, vasul bogat împodobit lucrat pentru Kokalos, mai târziu oferit de Falaris sanctuarului Athenei din Lindos) și de arhitect. Dar activitatea sa de arhitect asumă în Sicilia aspecte esențial diferite de cea desfășurată în Creta. Zidurile greoaie de la Camicos, solidul palat regal unde puteau să se păstreze în siguranță bogățiile regelui Kokalos, *colymbethra* de la Megara (o lucrare de baraj sau de îndiguire a unui fluviu), o grotă pentru băi terapeutice la Selinus, terasa artificială a templului Afroditei de pe muntele Eryx. Legenda, care se localizează chiar acolo unde contactele comerciale dintre lumea miceniană și Sicilia fuseseră mai intense (acum documentate arheologic și simbolizate, dacă se poate spune așa, prin numele cetății Minoa), e desigur rodul colonizării grecești, așa cum susținuse mai de mult Freeman (*History of Sicily*, I, p. 113), și ea reflectă fie influențe sau tradiții miceniene — de ex. zidul de la Camicos, asemănător fortificațiilor de pe continentul grec — fie amintirea operelor ce caracterizează primii pași ai arhitecturii siceliote, lucrări hidraulice de tipul *colymbethrei* de la Megara și grandioase sanctuare — terasa templului Afroditei de pe muntele Eryx.

Mai recent, și tot ca un rod al contactelor grecești cu insula, trebuie socotit aspectul sard al legendei lui Dedal, care atribuie legendarului arhitect — devenit acum simbolul geniului colonizator grec — măreți și misterioși „nuraghi”, cu un aspect atît de deosebit de construcțiile din mediul grec, dar asemănător — prin măreția și ingeniozitatea concepției — cu monumentele de arhitectură miceniană.

Dar la Atena, centrul de elaborare al legendei, se desăvârșește ultima dezvoltare artistică a acestei complexe figuri, care, din arhitect și fin cizelator, devine artistul prin excelență după concepția strict grecească — *agalmatopotos*. Citind cea mai mare parte din tradiția literară asupra lui Dedal se retrăiește miracolul arhaismului grec și se asistă „la uimirea admirativă în fața concretizării figurii umane, cu claritate de mase și profile, ... în monumentalele tipuri de *kouros* și de *kore*”. Dedal este primul care a deschis ochii imaginilor de marmură, a întredeschis buzele surfului, a dat pentru prima oară mișcare picioarelor și a îndepărtat brațele de corp. În această prețuire proverbială și iperbolică a artei dedalice, care reflectă inflăcăratul și entuziastul spirit popular din mediul artistic attic al sec. al VI-lea, avem un prețios element cronologic, care ne permite să fixăm cristalizarea legendei chiar în acel timp.

Legenda lui Dedal o dată formată, era firesc ca „ciceronii” din diferite sanctuare să-i atribuie toate simulacrelor arhaice rămase anonime, pentru faima locului; în acest chip s-au creat acele lungi liste de statui ale artistului *πολυτέχνης*, care, oricît de primitive ca aspect, erau, cum spune Pausanias, „înzestrate cu ceva divin”.

Reprezentîndu-l alături de Teseu în momentul apărării Acropolei de Amazoane, în compoziția care împodobește scutul Athenei Parthenos, Fidias a sintetizat în mod genial această personalitate legendară: un Dedal bătrîn — ceea ce exprima multipla și lungă-i activitate — în nuditatea caracteristică eroilor, ca descendent al lui Erechtheus, purtînd securea dublă, simbol al legăturilor sale cu Creta minoică.